

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈԱՅԱՆ**Պատմական գիտությունների թեկնածու****ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆՔԸ ԺԳ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ****(ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ)**

Հայաստանի նշանավոր վանքերից է Հառիճը, որը, ի տարբերություն միջնադարում հռչակված շատ այլ վանական կենտրոնների, կրոնական և կրթամշակութային կարևոր դեր է կատարել մասնավոր ժամանակներում: ԺԹ դարի կեսերից Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական ամառանոցն էր, ուներ դպրոց, որը մեծ դեր է ունեցել ողջ Օհրակի կրթական կյանքում: Վանքի պատմության մասին առաջին գրքույկը հրատարակվել է Արել վարդապետ Մխիթարյանցի կողմից դեռևս 1856 թ. («Պատմութիւն մեծաստանին Հառիճոյ ի Օհրակ», Տփղիս, 1856): Վանքի պատմությանն անդրադարձել է Ղ. Ալիշանը «Օհրակ» համայնապատումի մեջ, ալմուհետև տարբեր հեղինակներ անդրադարձել են Հառիճի վիմագրերին (Միմաս Վահանյանց, Հ. Եղիազարյան, Հ. Բյուրտյան, Ե. Տեր-Միմասյան), ճարտարապետությանը (Հ. Խալփախյան, Ստ. Մնացականյան, Ա. Զալալյան, Ռ. Բարտաշյան և այլք):

Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ժեմարանում գրվել է Հառիճին նվիրված երկու ավարտանաո: Դրանցից երկրորդը՝ «Հառիճն վանքը և նրա վանական դպրոցը» վերնագրով, Արթուր սրկ. Պողոսյանը (Օհրակի թեմից) պաշտպանեց 1997-ի հոկտեմբերին: Օգտագործելով քավականին մեծ թվով արխիվային փաստաթղթեր՝ հեղինակը հատկապես մանրամասնորեն էր ներկայացրել վանական դպրոցի պատմությունը: Լինելով այս՝ ընդհանուր առմամբ հաջողված, աշխատության ընդդիմախոսը, առիթ ունեցանք ավելի հաճախմանորեն անդրադառնալու Հառիճի վանքին վերաբերող գրականությանը՝ մեկ անգամ ևս համոզվելով, որ, ինչպես մեր միջնադարյան վանքերից շատերի դեպքում, Հառիճի պատմության ուսումնասիրողները մույմպես, հիմնականում օգտագործելով վիմագիր արձանագրություններն ու պատմիչների հակիրճ վկայությունները, զանց են առել ձեռագրերի հիշատակարանները: Միևնույն վանքերի, հատկապես վանական կյանքի, տեղի հոգևորականության մասին շատ արժեքավոր ու ընդգրկուն տեղեկություններ են պարունակում վանական գրչատներում ստեղծված ձեռագիր մատյաններն ու մրանց հիշատակարանները: Ուստի ստորև կփորձենք լրացնել այդ բացը Հառիճի գոչատան ԺԳ դարի սկզբի երկու արժեքավոր հիշատակարանների տեղեկություններով: Դրանք էապես հարստացնում են վանքի պատմությունը, թույլ են տալիս ճշգրտել Հառիճի ԺԳ դարի վանահայրերի ցուցակը:

Սակայն մինչ հիշատակարանների վկայակոչումը, անհրաժեշտ մի անդրադարձ կատարենք վանքի ԺԲ դարի վերջի և ԺԳ դարի սկզբի պատմությանը:

ԶԱՔԱՐԵ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱՆԱՐԸ՝ ՀԱՌԻՃԻ «ՀԱՅՐԵՆԱՏԵՐ»

Հառիճի վանքի հիմնադրումը մասնագիտական գրականության մեջ վերագրվում է Է դարին (հնագույն վավերագրերում վանքը կոչվում է Հառիճայ):

Բազրատումյաց շրջանում Օիրակի մյուս վանքերի պես Հառիճը ևս ծաղկման շրջան ապրեց: Սելջուկների ներխուժմամբ վանքն ամօքացավ, որի խոսում վկան է Գրիգոր վանահոր արձանագրությունը, ուր նա նշում է, թե վերականգնել է վանքը՝ «ի հարիրամեայ կործանմանէն» (*Մխիթարյան, 1856, 81*): Հառիճի այս վաստակավոր վանահոր պատվերով է իր պատմությունը շարադրել Ամիր Մայր Տաճարի փակակալ, պատմիչ Մխիթար Անեցին: Ըստ տապանագրի արձանագրության, որտեղ Գրիգորը կոչվում է «առաջին առաջնորդ երկրորդ շինութեան ուխտիս, որ էր ուսուցիչ եւ արիճակ քարեաց ամենեցուն», նա մահացել է 1188 թ.: Համաձայն մեկ այլ արձանագրության՝ 1196 թ. Պետրոս վանահոր ժամանակ Հառիճ է այցելել ժամանակի նշանավոր վարդապետ Գրիգոր Տուտեորդին և թանկարժեք պահարանապատ խաչ նվիրել վանքին (*Ջյուրտյան, 1957, 268-269*):

Հառիճի վանքը որքան էլ ճանաչված, քայք պատմության մեջ Օիրակի քաղաքով փոքր վանքերից մեկը կմար, եթե ԺԲ դարի մայրամուտին չդառնար ժամանակի խոշորագույն ռազմաքաղաքական գործիչներից մեկի՝ Ջաքարե ամիրսպասալարի սեփական վանքն ու նրա ամենամշանակալից շինարարական ձեռնարկման վայրը: Հառիճի Ս. Գրիգոր հնագույն եկեղեցու հարևանությամբ Ջաքարեն հիմնեց մեծաշեն և շքեղ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի շինարարությունն ավարտվեց 1201 թ.:

Հարկ է նշել, որ Ս. Գրիգոր եկեղեցու արձանագրություններում Հառիճի ուխտը Ս. Աստվածածնի և Ս. Գրիգորի անունով էր կոչվում միգյն Ջաքարեի եկեղեցու կառուցումը: 1196 թ. նվիրատու Աստվածատուրը նշում է, որ Արուստուն գտնվող մի այգի ու հնձան է տվել «ի սուրբ ուխտս Հառիճայի, ի Սուրբ Գրիգորս եւ Սուրբ Աստուածածինս»: Նույն թվականին Գրիգոր Տուտեորդին գրում է. «...ետու գսորք նշանս... ի Սուրբ Աստուածածինս Հառիճայու» (*Մխիթարյան, 1856, 82, 83*): Այս և հաջորդ մեջքերումներում կատարված ընդգծումները մերձ են՝ Կ. Մ.): Այժմ Հառիճում, Ջաքարեի եկեղեցուց քացի, Ս. Աստվածածին անունով եղած մյուս եկեղեցու հետքերը չեն երևում, սակայն Ջաքարեն իր եկեղեցին չի կառուցել մուսուլման հին եկեղեցու տեղում: Այդ երևում է Հովհաննես գրչի 1219 թ. հիշատակարանից, ուր նշվում է, որ մատյանը գրվել է «ի հրեշտակաբնակ ուխտիս Հառիճ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Գրիգորոյ և ի հրաշակեշտ նոր Կաթողիկէի» (*ԺԳ, 114*): Ջաքարեի շինարարական արձանագրության մեջ ևս նորաշեն եկեղեցին Կաթողիկէ է կոչվում, քայք նշվում է նաև անունը՝ Ս. Աստվածածին: Այսպիսով՝ Ս. Աստվածածին է կոչվել և՛ վանքի հին եկեղեցին, և՛ Ջաքարեի հիմնած Կաթողիկեն:

Հառիճի վանքի անցումը Ջաքարյանների կատարվել է պատմական այնպիսի մի քախտորոշ ժամանակամիջոցում, երբ Վրաց արքունիքում առաջնակարգ դիրքի հասած այս հայ իշխանները ծրագրված կերպով իրականացնում էին Հայաստանի հյուսիսային շրջանների ազատագրումը սելջուկյան տիրապետությունից: Ջաքարյանների գործունեության դիտարկումը Հառիճում այս խորքի վրա որոշ ուշագրավ համգամանքներ է բացահայտում: Սակայն նախ ներկայացնենք Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրության հիմնական մասը:

«Շնորհիւ եւ ողորմութեամբ մարդասիրին Աստուծոյ եւ Ջաքարե մանդատութիւնսցես ամիրսպասալար Հայոց եւ Վրաց, որդի մեծի Սարգսի, գանձագին արարի զհոշակաւոր սուրբ ուխտս Հառիճայի յիւր բնական հայրենատեւրացն, յաղագս կենդանութեան տեառն իմոյ քարեպաշտ Թաւար թագուհո, եւ փրկութեան ինձ, եւ հարազատ եղբար իմոյ Իւանէի, եւ զաւակաց մերոց Շահնշահի, եւ Աւագին եւ Շնողաց մերոց, շինեցի ի սմա ամրոց եւ զկաթողիկէս քաղով ծախիւք եւ զարդարեցի ամենայն սպասիւք եւ սրբութեամբ, եւ զիմ գեղն որ

էր մերձ ի սուրբ ուխտս զՄոկոտիսն, ընծայեցի սուրբ Աստուածածնիս քուրք ամէն հաղահատովն, սարովն եւ ջրովն, զոր բնական լեալ է, եւ ետու ջաղաց մի ի Գեառիկ, որ Դիւաղաց կոչի, ջաղաց մի ի յԱնի Գլիձորիմ, եւ պարտեզ մի ի Մաղկ(ոց)աձորիմ, այգի մի յերեւան, եւ այգի մի ի Թալիմ, եւ զառաջին սահմանքն, որ բուն լեալ էր, հաստատեցի ի սահմանախաչէ ի Հառիճայ գետն, կոռ մարգով, գրերովն, ծամաք ձորով, Միմարիմ հարովն, Գոմեցե ձորովն, Արեմ աղբերով, Հիմ Հառիճաով, եւ եղի սահման զայս, որ զաւագ խորանն պատարագել զՔրիստոս յիմ անուն հանապազ:

...Գրեցաւ կտակս հաստատ ի թուիս ՈՄ (1201)» (*Մխիթարյան, 1856, 62-64, Եղիազարյան, 1957, 59*):

Ինչպէս տեսնուի ենք, շինարարական արձանագրությունը գրվել է 1201 թ., այսինքն այն ժամանակ, երբ Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, նաև Ծիրակը, արդեն Ջաքարյանների տիրապետության տակ էին: Անից Ջաքարյաններին անցավ 1198 թ. վերջերին: Իսկ ե՞րբ Ջաքարեն դարձավ Հառիճի «հայրենատերը»: Ստույգ թվական հայտնի չէ, սակայն ենթադրելի է, որ այդ տեղի է ունեցել միմյն Ծիրակի ամբողջական ազատագրումը:

Նախ, ինքնին հետաքրքիր է, որ վանքի ձեռքբերումը մասկին հայրենատերերից կատարվել է գնման միջոցով, ինչպես Ջաքարեն է արձանագրության մեջ նշում՝ «գանձագին արարի զնոչակաւոր սուրբ ուխտս Հառիճայի յիւր բնական հայրենատերացն»: Նշենք, որ գրականության մեջ երբեմն Հառիճի բնիկ հայրենատեր եմ անվանվում Պախլավունցիները (*տե՛ս Խալիփախյան, 1980, 265, Հարտաշյան, 1993, 45*), սակայն այդ մասին վկայող ոչ մի փաստ չկա: Մեր կարծիքով Հառիճը չի պատկանել Պախլավունցիներին, որոնք իրենց հովանավորած քուրք վանքերում մեկից ավելի հիշատակներ ունեն թողած, միմյն Հառիճում այդպիսիք բնավ չկան: Ուստի առայժմ պետք է բաց թողնել վանքի «բնական» հայրենատերերի հարցը, մինչև առավել որոշակի տվյալների երևան գալը:

Ուշագրավ է, որ գանձագին անելով վանքը՝ Ջաքարեն այստեղ ոչ միայն եկեղեցի է կառուցել, այլև, թերևս ավելի վաղ, ռազմական հեծանվո՝ ամրոց: Արձանագրության մեջ Ջաքարեն սկզբում հենց այս կառույցն է նշում՝ «շինեցի ի սմա ամրոց եւ զկաթողիկէս»:

Ամրոցի և Ս. Աստվածածին մեծաշեն եկեղեցու կառուցման համար քաղականին ժամանակ էր անհրաժեշտ, և եթե նկատի ունենանք շինարարության ավարտի թվականը՝ 1201 թ., ապա կարող ենք ենթադրել, որ Ջաքարեն վանքը գանձագին է արել դրանից առնվազն 5-8 տարի առաջ: Հառիճում 1201 թվականին ճախորդող երկու արձանագրություն կա 1196 թվականից (Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատին), սակայն մրանցում ոչ մի ակնարկ չկա Ջաքարենի՝ Հառիճի հայրենատեր լինելու մասին: Կարելի է ենթադրել, որ Ջաքարեն տեղ է դարձել Հառիճին հենց այդ թվականի վերջին կամ 1197-ին: Հենց այդ ժամանակ են Ջաքարյանները գրավել Ամբերդը և Ծամբորի ճակատամարտում կարևորագույն հաղթանակ տարել Գանձակի ամիրայության նկատմամբ:

Եթե Ջաքարյանների կողմից Արագածոտն գավառի գրավման վերաբերյալ մի շարք արձանագրություններ են պահպանվել (Փարպի, Ամտատուտ, Կոջ), որոնց միջոցով հմարավոր է ուրվագծել ռազմական գործողությունների ընթացքը (*այս մասին տե՛ս Ծաֆինյան, 1968, 197-202, Մուրադյան, 1977, 106, Հարությունյան, 1978, 23-25*), ապա մրանց Ծիրակ մերթափանցելու մասին սկզբնաղբյուր-

ճեղքում ավելի սուղ են¹։ Այս տեսանկյունից Հառիճի պարագան միանգամայն ինքնատիպ և եզակի է։ Այն վկայում է, որ Ջաքարյաններն այստեղ օգտագործել են ոչ միայն զինական ուժը, այլև, օգտվելով ժամանակի տնտեսական ընձեռան հնարավորություններից, նաև՝ դրամը։ Հառիճից ոչ հեռու գտնվող Լմբատավանքը 1191 թ. մահմեդականներից զննել է Ամիի Բաքսեղ Բ արքեպիսկոպոսը՝ թողնելով համապատասխան արձանագրություն. «Ես տեր Բաքսեղ... զննեցի զվանքս յանալրիմաց...» (Կոստանյանց, 1913, 37)։

Հառիճը, գտնվելով Օիրակի հյուսիսարևելյան մասում, որը սահմանակից էր Ջաքարյանների կենտրոնական տիրույթներին (մրանց մետավայրը Լոռից էր), շատ հարմար ռազմավարական հենակետ էր դեպի արևմուտք առաջխաղացման համար։ Ուշագրավ է, որ ԺԲ դարի վերջին Ջաքարյանները գրեթե ամեն տարի արևելյան և հարավային ուղղությամբ մարտական գործողություններ էին վարում, մինչդեռ արևմուտքում՝ Հառիճում, ընդարձակ շինարարություն էին ծավալել։

Սա նաև յուրօրինակ քաղաքություն էր։ Բանն այն է, որ այդ տարիներին (1197-1201) Հայաստանում չի կատարվել ավելի մշանակալից մեկ այլ եկեղեցաշինական իրագործում, քան Հառիճի շքեղ եկեղեցու կառուցումն է։ Ջաքարյան եղբայրներն առանձնահատուկ մշանակություն են տվել Հառիճին՝ պատվիրելով նաև իրենց կոտիտրական բարձրաքանդակը, որը մինչև օրս զարդարում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատը։ Հատկանշական է, որ Ջաքարյանների քանդակը կերպարների տեղադրման առումով կատարված է Հաղբատի և Սանահինի թագավորական բարձրաքանդակների մոտությամբ (Մնացականյան, 1976, 103), իսկ ընդհանուր հորինվածքով (վերին մասում՝ հովանավոր խաչ) հիշեցնում է Ամիի Բագրատունյաց շրջանի զինանշանը։ Հենց այդ տիրական, «թագավորական» շունչն էր, որ պիտի զգային Հայոց պետության ոստանի՝ Օիրակի բնակիչները՝ տեսնելով Ջաքարյանների վեհաշուք ձեռակերտը։

Բնական է, որ Օիրակում Ջաքարյանների գերխնդիրը Ամիի գրավումն էր։ Այստեղ հարկ է հիշել, որ ԺԲ դարի ընթացքում վրացիները երեք անգամ գրավեցին Ամին (1124-26, 1161-64, 1174-76 թթ.), սակայն հարկադրված եղան կրկին վերադարձնել Օնեդադյաններից։ Հառիճի ամրոցի ու եկեղեցու շինարարությունն սկսելու պահին Ջաքարյանները չէին կարող անվերապա հորեն համոզված լինել, որ կառուցման ավարտի ժամանակ արդեն գրաված կլինեն Ամին։ Սակայն հենց այդպես էլ եղավ, և Օիրակի մոտ տերը՝ Ջաքարեն, ոչ միայն վերականգնեց Հառիճի վանքի նախկին սեփականությունը, այլև, դատելով արձանագրությունից, առատ նվիրատվություններ կատարեց իր ընդարձակ իշխանության տարբեր վայրերից (Ամի, Երևան, Թալին, Գետիկ)։ Հառիճը, փաստորեն, կատարեց իր և՛

¹ Վարդան Արևելցու պատմության վեցերորդական հրատարակության մեջ վկայություն կա Ջաքարյանների կողմից 1181-ին Օիրակը գրավելու մասին (Վարդան, 1862, 138), սակայն այն չկա պատմության մոսկովյան հրատարակության մեջ (Վարդան, 1861, 181), չի նշվում նաև մվանումների ցանկը թվող Հաղարծինի արձանագրության մեջ, Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից, (Ղիվան, 2, 22, Գանձակեցի, 1861, 163, Օրբելյան, 1910, 391)։ Հայտնի է, որ 1181-ին Ջաքարյանները արշավել են Արագածոտն, ուր Փարպիում Ջաքարեն արձանագրություն է թողել զավառի ազատագրման վերաբերյալ, և չի բացառվում, որ նույն թվականին վրաց-հայկական զորքերը մուտք են գործել նաև Օիրակ։ Սակայն հետագա տարիներին վերաբերող վավերագրերից երևում է, որ դա ժամանակավոր առաջխաղացում է եղել, և թե՛ Արագածոտնի, թե՛ Օիրակի վերջնական գրավումը հետաձգվել է մինչև ԺԲ դարի վերջ։

գործնական, և՛ խորհրդանշական դերը՝ դառնալով այն շքեղ դարպասը, որով Զաքարյանները ոտք դրեցին Օիրակ:

Հատիճույն Զաքարեի թողած արձանագրությունը պարունակում է նաև այլ հետաքրքիր տեղեկություններ՝ մասնավորապես վաճառատնական հողերի տեղանշման, կատարված նվիրատվությունների առումով և այլն: Նրա շնորհիվ է հնարավոր դարձել ճշտել Զաքարեի որդու՝ Օհանջանի ծննդյան թվականը (*Մուրադյան, 1977, 104*):

Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումից հետո Հատիճի հուշակն ավելի անեց, իսկ ողջ Օիրակի ազատագրումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին մշակութային կյանքի վերելքի համար: ԺԲ դարի վերջին Գրիգոր վանահայրը վանքի վերակառուցման մասին վկայող արձանագրության մեջ հայտնում է նաև ուսյալ միաբանների հավաքման մասին. «Կարգեցի ի սա արս ընտրեալս եւ խրատեալս ատրիճաւքն Աստուծոյ» (*Մխիթարյան, 1856, 81, Գլուխայան, 1957, 267-268*): Բնական է, որ վանքի միաբանները պետք է նաև գրչությամբ զբաղվեին: ԺԳ դարի սկզբից ունեցող Հատիճի գրչատան արդյունք համդիսացող երկու հուշարձան:

ՀԱՌԻՃՈՒՄ ՆՈՐՈԳՎԱՍԾ ՄԱՏՅԱՆԻ 1209 Թ. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Մատենադարանի թիվ 1886 պատահիկը (մագաղաթյա մի թերթ է, որը Մատենադարանին է նվիրել Հ. Հազարյանը), ուր պահպանվել է մեծարժեք տեղեկություն «Կուսիրի» մեծ գյուղաքաղաքի՝ Գլուսիրիի մասին, Հատիճի գրչատանը 1209 թ. նորոգված մի Ավետարանի հիշատակարան է պարունակում: Այն պատմում է, որ Հովասափ ձերունի կրոնավորը «ազգաւ եւ տոհմի ի մեծ գիւղաքաղաքէն Կուսիրոյ» իր «արդար ընչից» գումար հատկացնելով՝ փրկագնել է ձեռագիրը («ազատեցի ի գերողաց»), և քանի որ շատ վնասված՝ «կարի զեղծեալ» էր, տվել է նորոգելու: Հատիճում մատյանը հիմնովին նորոգվել ու կազմվել է, ինչպես Հովասափն է գրում. «Եւտո դարձեալ նշանագրել ծաղկեալ, եւ կազմեալ, եւ արծաթով փառագարդեալ» (ԺԳ, 65): Գործը կատարել է Մարգարե արեղան, որն էլ գրել է հիշատակարանը (*Մաթևոսյան, 1984, 128*): Այս նույն Մարգարեն մի քանի տարի անց, 1211 թ., Անիի Բեխենց վանքում նկարազարդել է հետագայում «Հաղբատի Ավետարան» անունը ստացած նշանավոր ձեռագիրը (Մատենադարան, թիվ 6288), որը Անիի մանրամասն կարգությամբ ցայժմ հայտնի առավել ամբողջական ու հատկանշական տեղեկագրությունն է:

1209 թ. հիշատակարանից դատելով՝ Մարգարեն այդ ժամանակ Հատիճի միաբաններից մեկն է եղել: Ինչպես երևում է, այդ նույն միաբանության անդամն էր նաև Հովասափը: Նրա ամուսինը՝ Մարգարեի ձեռքով գրված հիշատականը պահպանել է այդ ժամանակվա Հատիճի միաբաններից ևս մի քանիսի ամուսնները, սակայն առավել կարևոր է վանահայր Վարդանի հիշատակումը, որն այլ աղբյուրներում այլևս չի հանդիպում: Հիշատակարանում կարդում ենք. «(յիշես-ջիք) զհայր Վարդան Հատիճայոյ, եւ ըստ հոգւոյ զեղբարս մեր զԲարսեղ կուսակրաւն քահանայ, եւ զՍարգիս, եւ զԽաչոսն, եւ զմեղաւոր կազմաւոս զՄարգարես, եւ զամենայն միաբանեալսն մեր» (ԺԳ, 65-66): Ինչպես երևում է հիշատակարանի մաղթողական վերջաբանից, Մարգարեն ձեռագիրը միայնակ չի նորոգել. «Եւ Աստուած, որ առատն է ի տուրս, տացէ վարձս քարեաց ստացաւողացն եւ աշխատողացն, եւ ամենայն հաւատացեալոց...: ՈՅԸ (1209) թուիս կազմեալ» (ԺԳ, 66):

Վերը հիշված Գրիգոր վանահորից հետո (մահացել է 1188-ին) Հառիճում հիշվում է վանահայր Պետրոսը (Ս. Գրիգոր եկեղեցու 1192, 1196 թթ. արձանագրություններ), նրանից հետո մեր հիշատակարանի շնորհիվ 1209 թ. տեսնում ենք վանահայր Վարդանից, 1214 թ. Ս Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության մեջ հիշվում է մեկ այլ վանահայր Պետրոս (*Մխիթարյան, 1856, 65*):

Հառիճի վանահայրերի ցամկը լրացնելում օգնում է նաև 1219 թ. մատյանի հիշատակարանը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՐԶԻ 1219 Թ. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Մաշտոցյան Մատենադարանում 1382 թվահամարի տակ պահվող մատյանն ունի 316 թերթ (25,3 × 16 սմ), գրանյութը՝ թուղթ, գրությունը՝ միալույծ, գրչությունը՝ բոլորգիր: Ունի լուսանցազարդեր, որոնցից մի քանիսը մերկայացնում են կերպարվեստի հնագույն ավանդների հետ կապված երևակայական կենդանիներ: Այս հետաքրքրական պատկերների ծագմանն անդրադարձել է Գարեգին Հովսեփյանը (*Հովսեփյան, 1969, 87-88*):

Ձեռագիրը պարունակում է Հովհաննես Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն թղթոյն եփեսացոյց» և Ագաթոնի «Վասն վերջին ժամանակին» երկերը:

Գրիչը նաև ստացողն է: Հառիճյան այս մատյանը յուրովի շարունակում է Անիում սկզբնավորված անձնական օգտագործման մատյանների ստեղծման սկզբունքը՝ թուղթ գրանյութի և բոլորգիր գրչության կիրառությամբ²:

Հովհաննես գրչի հիշատակարանը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Հառիճի վանքի ժամանակի առաջնորդների և հեղինակավոր միաբանների վերաբերյալ: «Գրացաւ ի ՈՎԸ (1219) թուիս Հայոց, ի հրեշտակարանակ ուխտիս Հառիճ... յառաջնորդութեան հար Պետրոսի և Քրիստափորի և Սոսթենեսի և այլ միաբան սուրբ եղբարցս, որք կամակից եղն և ազմական աղաթիւք, և ընծայեցի զսայ ի սուրբ ուխտս Հառիճայ, յառաջնորդութիւն Գրիգորոյ վարդապետիս, որդւոյ Արասայ, որ եկն ի սուրբ ուխտէն Սամահէն՝ առաջնորդ Մարտ Լուսոյ (այսինքն)՝ «Սուրբ Աստուածածնիս», Կ. Մ.) և սպասաւոր, որ է հեզ և խաղաղարար և բարեսէր:

Արդ, աղաչեմ զամենեւեան, որք կարդայք... զիս՝ զանարհետ և զողորմելի գրողս և զստացիչս զՅովհաննէս, եւ զծնաւոյն իմ և զեղբարսն և զքնսն և զՎարդերեսն յիշեսչիք ի սուրբ յաղաթս ձեր և զվերայգրեալս՝ զհայր Պետրոս և

² Հայերեն հնագույն մատյանը, որն ամբողջությամբ գրված է թղթի վրա և միաժամանակ բոլորգիր գրչությամբ, 981 թ. Դավիթ քահանայի կազմած ու նրա որդի Դուկասի ձեռքով գրված ժողովածուն է (Մատենադարան, թիվ 2679): Անձնական օգտագործման համար ստեղծվող մատյանի նման սկզբունքը օրինաչափ շարունակություն է ունեցել Անիի շրջանում: 1187 թ. Հոռոմոսում աշխատող Հովհաննես գրիչը, ընդօրինակելով Բարսեղ Կեսարացու ճառերը, հիշատակարանում նշում է, որ ինքը նաև ստացողն է («զՅովհաննէս զաշխատասիրողս և զստացողս յիշեսչիք ի Տէր», (*Պողարյան, 1972, 162*)). իսկ ձեռագիրը գրված է թղթի վրա՝ բոլորգիրով: Նույն ժամանակ Մխիթար Անեցի գրիչը Հոռոմոսում ընդօրինակում է Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը, իր համար, հիշատակարանում նշելով. «Զմեղաւոր ստացաւս և զաշխատաւորս զՄխիթար... յիշել աղաչեմ» (*Հովսեփյան, 1951, 675*): Մատյանը գրված է թղթի վրա՝ բոլորգիր գրչությամբ (Մատենադարան, թիվ 3613): Եվ ահա շարքը լրացնում է Հառիճի մատյանը, որի գրիչը հիշատակարանում նաև յուրովի բնութագիր է տալիս իր օգտագործած գրատեսակին՝ «զծագրեցի զսա դիւրըմքեղ գրով» (*ԺԳ, 113*):

գ-Քրիստափոր և զՍոսթենես, և առանել զմոր Քայրս մեր՝ զԳրիգոր վարդապետս գորդի Արտասայ՝ զարդարեալն ամենայն առաքինութեամբ, և զայլ միաբան եղբարքս՝ զքահանայս և զկրտսմատրոսս, և զծերսս և զերիտասարդսս յիշեցեք յաղաթս ձեր: ...Եւ զՂազար տանուտէր տարոյս, որ է Քոզաբարձու եղբարքս, յիշեսցիք յաղաթս...» (ԺԳ, 114):

Հովհաննեսի Քիշատակարանի շնորհիվ իմանում ենք, որ մա մատյանի գրչությունը սկսել է Պետրոս վանաֆոր ժամանակ, քայք ավարտման պահին՝ 1219 թ.: Սանաֆինի վանքից եկել է Արասի որդի Գրիգոր վարդապետը՝ որպես Հառիճի մոր վանահայր: Հիշվում են մաև ավագ վանականներ Քրիստափորն ու Սոսթենեսը, վանքի տնտեսական պետքերը Քոզացող Ղազար տանուտերը, մյուս միաբանները: Հիշատակարանից իմանում ենք, որ Հովհաննեսն իր մատյանն ընծայել է Քարազատ ուխտին:

Արասի որդի Գրիգոր վարդապետի անունը Հառիճում Քիշվում է մաև 1221 թ. արձանագրության մեջ (*Մխիթարյան, 1856, 68*), քայք, ինչպես երևում է, մա երկար չի պաշտոնավարել, որովհետև 1224-ին արդեն Քանդիպում ենք Հառիճի Հովհաննեսն վանաֆոր անվան Քիշատակարանը (*Մխիթարյան, 1856, 74*): Արասի որդի Գրիգորը մշակութային մեծ վաստակ ունեցող մի Քոզեղրական էր, որը Հառիճից՝ Սանաֆին գմալով՝ ստանձնել է տեղի վանահայրությունը³: Հովհաննեսից Քետո՝ 1235 թ., մի արձանագրության մեջ Քիշվում է Հառիճի վանահայր Համազասպը (*Մխիթարյան, 1856, 76*):

Հովհաննես գրչի Քիշատակարանը կարևոր տվյալներ է պարունակում Հառիճի մեծ ժամատան կառուցողի ու կառուցման ժամանակի վերաբերյալ:

ՀԱՌԻՆԻ ԺԱՄԱՅՆԱՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՅՈՂՈՐ

Հառիճի ճարտարապետության ուսումնասիրողները, օգտվելով միայն վիմա-գրության ընձեռած տվյալներից, Ջաքարեի Քիմնած Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մասում գտնվող մեծ ժամատան (գավիթի) կառուցման ժամանակը որոշել են ըստ առաջին թվակիր արձանագրության, քանի որ ժամատունը կառուցող Վաֆրան Քեջուրի արձանագրության թվականը չի պահպանվել: Ժամատան վրա եղած առաջին թվակիր արձանագրությունը 1224 թվականից է (նվիրատու Մխիթար), ըստ այդմ՝ ժամատունը կառուցված է Քամարվել միմչև 1224 թվականը (*Եղիազարյան, 1957, 61, Խալափախյան, 1980, 268, Ջալալյան, 1986, 88*):

Հովհաննես գրչի Քիշատակարանի շնորհիվ այս Քարցն ավելի որոշակի է դառնում, միաժամանակ լրացուցիչ տեղեկություններ ենք քաղում կառուցողի

³ Արասի որդի Գրիգոր վարդապետը որպես Սանաֆինի առաջնորդ Քիշատակվում է 1217 թ. մի արձանագրության մեջ, ուր մա մշում է, որ վանքին մի խաչ և 13 ձեռագիր գիրք է նվիրել (*Ղաֆադարյան, 1957, 116*): Միմչ այդ՝ 1214-15 թթ., եղել է առաջնորդի աթոռակից: Գրիգորի՝ Հառիճ տեղափոխվելուց Քետո (1219) Սանաֆինի վանահայր է դարձել Ջաքարե ամիրսպասալարի ազգական Հովհաննեսը, որը Քիշվում է միմչև 1225 թ.: Դրանից Քետո Գրիգորը կրկին դարձել է Սանաֆինի վանահայր, Քիշվում է 1229 և 1234 թվականներին: Դեկավարել է տեղի դպրոցը, Քիշատակարաններից մեկում անվանվում է «մեծ լաբրումապետ» (ԺԳ, 910): Այս քազմարդուն վարդապետի գրչին է պատկանում «Պատմառաց գիրքը»: Սանաֆինի վանքում է գտնվում Արասի որդի Գրիգորի անթվակիր տապանաքարը (*Ղաֆադարյան, 1957, 55-61, 175, 195*):

վերաբերյալ: Հիշատակարանի ավարտամասում Հովհաննեսը խնդրում է հիշել. «Եւ զմեծ իշխանն մեր զբարեպաշտ Վարհամ, որ զժամատունս շինեաց ի դրան Կաթողիկէիս, և զորդիսս իր՝ զԻշխանն և զՍարգիս պահեսցէ խաղաղութեամբ զմեզ ի խորին ծերութիւնն Քրիստոս, և յետ ասոյի ելանելոյ հանգուցէ զհոգիս անցա յարքայութեանն ըստ սիրելիսս իր, ամէն» (ԺԳ, 114): Բանի որ Հովհաննէս համարել մինչև 1219 թվականը: Եւ արձանագրութեան է ժամատուն կառուցման իրողութիւնը, ուստի, բնականաբար, Հառիճի ժամատունը պետք է կառուցված համարել մինչև 1219 թվականը:

Ինչպես նշվեց, ժամատունը ունի նաև կառուցմանը վերաբերող անթվական արձանագրություն: Այն հետևյալն է. «Աստուածասէր եւ արդիւնաւոր պատրոնն հիշույ Վահրամ շինեաց զվայելուչ ժամատունս եւ եքեր զմիս ջուրս յիշատակ հոգո իւրոյ եւ զաւակաց իւրոց եւ ամուսնո իւրո Թամարին: Եւ տէր Յովհաննէս միաբանաքս ի խնդրոյ դատերն իւրո խաթունցից հաստատեցին ի տաւնի Թէոթոս թագաւորին զմիայն եկեղեցիքս յանուն Թամարին պատարագել զՔրիստոս Աստծոյն մերոյ անխափան: Թվին» (Մխիթարյան, 1856, 73, Հյուրտյան, 1957, 270) :

Ինչպես տեսնում ենք, սա ուղղակի իմաստով շինարարական արձանագրությունն է, այլ, հիշատակելով Վահրամ հեջուրի կողմից ժամատան կառուցման և դեպի վանք երկրորդ ջրատարը քերելու փաստը, պարունակում է նրա դստեր՝ Խաթունի՝ իր մոր՝ Թամարի համար պատարագ մատուցելու խնդրանքը, որը և բավարարում է Հովհաննէս վանահայրը: Ժամատունը, հնարավոր է, ունեցել է այլ շինարարական արձանագրություն, որը պիտի գրվեր կառուցումից անմիջապես հետո՝ 1219 թվականից առաջ կամ առնվազն Պետրոս Բ կամ Գրիգոր Բ վանահայրերի ժամանակ: Միջնդեռ Հովհաննէսը հիշվում է ավելի ուշ՝ 1224 թվականին:

Արձանագրությունը կարևոր է ոչ միայն ժամատան կառուցումից բացի ջրագծի անցկացման մասին վկայող տեղեկության շնորհիվ, այլև Վահրամ հեջուրի կնոջ ու դստեր անունների հիշատակությամբ: Խաթունի անվանը հանդիպում ենք նաև Հոռոմոսի վանքի վիմագրերից մեկում: Այստեղ՝ տապանատան մատուռներից մեկի մոտ, պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Քրիստոս Աստուած ի քո մեծի ծագմանն յոյտ նորոգեա զհոգի Խաթունին, դստեր հեճույ Վահրամա, որ մեծ յուսով եւ բազում արդեսամբք վերստին նորոգեաց զեկեղեցիքս եւ զի ոչ ունելով մարմնաւոր զաւակ, ստացաւ իւր ժառանգ եւ յիշատակ զսուրբ Յովհաննէսի...» (Սարգիսյան, 1864, 160):

Ինչպես տեսնում ենք, Վահրամ հեջուրի դուստրն անգամակ է եղել և եկեղեցիներ է նորոգել Հոռոմոսում: Հովհաննէս գրչի հիշատակարանի շնորհիվ իմանում ենք Վահրամի որդիների՝ Իշխանի և Սարգսի անունները: Ծավոք, մեզ չհասցողվեց նրանց հիշատակությունը գտնել այլ սկզբնաղբյուրներում (Օրիակի վիմագրերում կամ այդ անուններով իշխանագումներ, քայց հավելյալ փաստերի բացակայությունը թույլ չի տալիս նույնացում կատարել):

Ինչ վերաբերում է իրեն՝ Վահրամ հեջուրին, ապա ենթադրում ենք, որ նա 1218 թ. Անիի արձանագրություններից մեկում հիշատակվող Վահրամ ամիրան է: Հեջուրը կառավարչի պաշտոնն է: Այդ պաշտոնը կրում էին Զաքարյանների տան գործավար, տնտեսավար վերակացուները: Զաքարեի կառուցած եկեղեցու ժամատունը չէր կարող պատահական մեկը կառուցել: Վահրամն այդ արել է հավանաբար իր պարոնի (հենց Զաքարեի կամ նրա որդի Օհանջահի) ցուցումով: Միշտ չէ, որ Վահրամը հիշվում է հեջուրի պաշտոնով: Եթե Հառիճի և Հոռոմոսի վիմագրերում նշված է նրա պաշտոնը՝ հեջուր, ապա Հովհաննէս գրչի հիշատակարանում կոչվում է «մեծ իշխան»:

Անհի վերոհիշյալ արձանագրությունը պահպանվել է Վրաց ետիփան (Եպիփանոս) կաթողիկոսի վրացերեն արձանագրության տակ, Քայերեն. «ԹՎԻՃ ՈԿԷ (1218) ես տեր Գրիգոր իրիցապետ եպիսկոպոս, ես՝ Վահրամ ամիրա քաղաքիս, վկայեմք, որ կաթողիկոսին հրամանք է գալս» (Անհի վիմագրերի ժողովածուում արձանագրության թվականը նշված է ՈԿԵ (1216), (Դիվան, Ա, 61), սակայն Պ. Մուրադյանը ճշտում է՝ ՈԿԷ (1218), (Մուրադյան, 1977, 43): Ջաքարյանների ժամանակ Անհիում ամիրան որոշ իմաստով քաղաքապետի դեր էր կատարում: Անհի գրավելուց հետո Ջաքարե ամիրսպասալարը Լոռիից տեղափոխվեց այստեղ և քաղաքն իր նստավայրը դարձրեց: Բնակամարտ Զաքարեի տամ հեջուրը ևս Անհիում պիտի գտնվեր և կատարեր կառավարիչ-գործավարին հատուկ գործերը: Անհի Ջաքարեի իշխանության վարչատնտեսական կենտրոնն էր, և միանգամայն տրամաբանական է, որ նրա կառավարումը նույնպես հեջուրն իրականացներ, սակայն այստեղ կրելով մեկ ու կես դարյա ավանդությամբ հաստատված ամիրա կոչումը:

Անհի Վահրամ ամիրան հիշվում է նաև մի անթվական արձանագրության մեջ: Ծահնջահի ժամանակ Լուստ աճումով անեցին պարսպի թուրգ է կառուցել և արձանագրել՝ «յամիրութեան Վահրամա կատարեցաւ բուրջս» (Դիվան, Ա, 6): Լրացուցիչ փաստերի բացակայության պատճառով չենք կարող վերջնականապես հաստատել Վահրամ հեջուրի և Վահրամ ամիրայի նույնությունը, սակայն երկուսի ապրած ժամանակը նույնն է, հիշվում են Ջաքարեի որդու՝ Ծահնջահի ժամանակ (Հառիճում՝ 1219 թ., Անհիում՝ 1218 թ.) և կատարում գործավար-կառավարչի միևնույն դերը:

ՀԱՌԻՃԻ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԸ

Հառիճի միջնադարյան վանահայրերի առաջին ցուցակը կազմել է Աթել Մխիթարյանը 1856-ին (Մխիթարյան, 1856, 39-42), վերջինը՝ Ղևոնդ Ալիշանը՝ 1881-ին (Ալիշան, 1881, 163): Ահա Ալիշանի ցուցակը.

Համազասպ	(է կամ Ժ դար)
Գրիգոր	ց՝ 1185
Պետրոս	1185-1220
Գրիգոր Բ	1221
Հովհաննես	1224
Համազասպ Բ	1234-5

Վերը բերված 1209 և 1219 թթ. հիշատակարանները թույլ են տալիս էական ճշգրտումներ կատարել: Ըստ վիմագրերի և հիշատակարանների տվյալների համադրման՝ կարող ենք առաջարկել հետևյալ ցուցակը:

Համազասպ Ա	մինչև ԺԱ դար
Գրիգոր Ա	մինչև 1188
Պետրոս Ա	1188-ից
Վարդան	1209
Պետրոս Բ	1214-1219
Գրիգոր Բ	1219-1221
Հովհաննես	1224
Համազասպ Բ	1235-ից

Այս ցուցակի շնորհիվ հնարավոր է մոտավոր ճշտությամբ որոշել Հառիճի միջադարձ անթվական արձանագրությունների գրության ժամանակը, որոնցում հիշատակված են ժամանակի վանահայրերը:

ՎԿԱՅԱԿՈՉՎԱՍԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշան, 1881 - Ղ. Ալիշան, Օիրակ, Վեներտիկ, 1881:
- Գանձակեցի, 1961 - Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
- Դիվան, Ա - Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա. Ամի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:
- Դիվան, Զ - Դիվան հայ վիմագրության, պր. Զ. Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հո. Զամփուլյան, Երևան, 1977:
- Եղիազարյան, 1957 - Հ. Եղիազարյան, Հառիճա վանքը և մրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1957, Ա:
- ԺԳ - ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան), Երևան, 1984:
- Կոստանյանց, 1913 - Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիրք, Տփղիս, 1913:
- Հարությունյան, 1978 - Ս. Հարությունյան, Ամբերդ, Երևան, 1978:
- Հովսեփյան, 1951 - Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Բ. Ա. Ամթիլիս, 1951:
- Հովսեփյան, 1969 - Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք և Պոռեբանք Հայոց պատմության մեջ, Ամթիլիս, 1969:
- Խալիփախյան, 1980 - Օ. Халпахчян, Архитектурные ансамбли Армении, Москва, 1980.
- Ղաֆադարյան, 1957 - Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և մրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:
- Մաթևոսյան, 1984 - Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Ամի քաղաքի գրչության և մամրանկարչության, «Բամբեր Մատենադարանի», 1984, թիվ 14:
- Մնացականյան, 1976 - Ստ. Մնացականյան, Հայոց աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Երևան, 1976:
- Մուրադյան, 1977 - Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:
- Շահինյան, 1968 - Ա. Շահինյան, Կոշի կոթողը և մրա արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, թիվ 2:
- Պողարյան, 1972 - Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Յ. Երուսաղեմ, 1972:
- Ջալալյան, 1986 - Ա. Ջալալյան, Հառիճի հուշարձանախումբը, ՀՍՍՀ, ԳԱ, Լրաբեր, հաս.գիտ. 1986, թիվ 2:
- Սարգիսյան, 1864 - Ն. Սարգիսյան, Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ, 1864:
- Վարդան, 1862 - Հավաքումն պատմության Վարդանայ Վարդապետի, Վեներտիկ, 1862:
- Վարդան, 1861 - Մեծիմ Վարդանայ Բարձրերդեցոյ Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:
- Քարտաշյան, 1993 - Ռ. Քարտաշյան, Հառիճավանքը վերագտնում է իր տեսքը, «Հուշարձան», տարեգիրք Բ, Երևան, 1993:
- Քյուրտյան, 1957 - Թ. Քիրտեան, Հառիճոյ վանքին Արձանագրությունները, «Բազմավեպ», 1957, թիվ 11-12:
- Օրբելյան, 1910 - Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմություն մահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910: